

İLK DÖNEM EMEVİ HİLÂFETİNDE KADININ SİYASİ VE İÇTİMAİ HAYATTAKİ YERİNE DAİR DEĞERLENDİRME

EVALUATION OF WOMEN'S PLACE IN POLITICAL AND SOCIAL LIFE IN THE FIRST PERIOD UMAYYAD CALIPHATE

DOI: 10.33404/anasay.1243941

Çalışma Türü: Araştırma Makalesi / Research Article¹

Bayram Arif KÖSE*

Öz

Cahiliye dönemi geleneklerine karşı başlatılan mücadelelerde, ilk tebliğ ve biatlarda kadın hakları ve kız çocukları meselesi birinci gündem maddeleri arasında yerini almıştı. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan hükümlerden başka siyasî otoriteye göre değişkenlik gösteren kadının statüsü Emevîlerle birlikte güçlenerek devam etmiştir. İslâm dininin doğuşunun tüm dünyada kadının aşağılandığı bir zaman dilimine tesadüf etmesi kadın hakları meselesini Hz. Muhammed'in (s.a.v.) çözmeye çalıştığı ilk problemlerden biri yapmıştır. Yaptığı birçok evlilikle Kur'ân-ı Kerîm'in kadınlarla ilgili meselelerini yine onlar vasıtasıyla toplumun her kesimine hızlıca ulaştırması hususi bir anlam ifade etmektedir. Onun sünnetini takip eden halifeler de kadına dair yeni yaklaşımları içtihad yoluyla bir düzene oturtmuşlardı. Emevîler döneminde de devam eden benzer yakla-

1- Makale Geliş Tarihi: 28. 01. 2023 Makale Kabul Tarihi: 22. 05. 2023

* Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Tarih Bölümü, b.arifkose@artvin.edu.tr, **ORCID ID** <https://orcid.org/0000-0002-9900-9835>

şimler hanedan yapısına göre şekillenirken kadının artık siyasî alanda görülmesine neden olmuştur. Hz. Âişe'nin (r. anha) şahsında gelişen ve dönemiyle doğrudan alakalı olan pek çok hadiseden sonra Müslüman kadın, hayatın her alanında kendine daha fazla yer bulmuştur. İlk Emevî halifesi Hz. Muâviye'nin (r.a.) annesinin çok tanınır bir sima olması oğlunun siyasetine doğrudan müdahil olması için yeterli olmasa da kadın dolaylı olarak Emevî iç politikasındaki yerini almıştı. Hanedanla nesep illiyeti vesilesiyle bir bağ kurulmaya çalışılması ve savaş meydanlarının cesur kadınları gibi pek çok konu Emevîler döneminde kadını ön plana çıkaran hususlardandır. Bu makale; İslâm'ın ilk dönemlerinde şekillenen kadının statüsünün Emevîlerle birlikte girdiği süreç, akraba ilişkileri, nesep ilhakı, ümmüveledin durumu, istilâd, kabileler arası evlilik akidleri, savaş meydanlarında ve geri hizmetlerdeki kadınlar ve iktisadî hayatın bir aktörü olarak kadın mevzularını konu edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Emevî, Muâviye, Kadın, Hind, Ziyâd

Abstract

In the struggles initiated against the traditions of the Age of Ignorance, in the first announcements and homage, women's rights and the issue of girls were among the first agenda items. Apart from the provisions in the Qur'an, the status of women, which varied according to the political authority, continued to strengthen with the Umayyads. The fact that the birth of Islam coincides with the time when women were humiliated all over the world brought the issue of women's rights as one of the first problems that the Prophet Muhammad (pbuh) tried to solve. The fact that he quickly conveys women's issues in the Qur'an to all segments of society through the many marriages he has made makes a special sense. The caliphs, who followed his sunna, also arranged their new approaches to women through precedents. While similar approaches that continued in the Umayyad period were shaped according to the dynastic structure, they caused women to be seen in the political arena as well. After many events that developed in the person of Hz. Aisha (r. anha) and were directly related to her period, Muslim women found more space in all areas of life. Although the mother of the first Umayyad caliph Hz. Muawiya (r.a.) was a well-known figure, it was not enough for her to be directly involved in their son's politics, but the women indirectly took her place in the Umayyad domestic policy. Many issues, such as the attempt to establish a bond with the dynasty through ancestry and the

brave women of the battle, are the issues that brought women to the fore in the Umayyad period. The process of the status of women, which was shaped in the early periods of Islam, with the Umayyads, kinship relations, the annexation of ancestry, the status of the ummüveled, invasion, inter-tribal marriage contracts, women in the battlefields and back services, and women as an actor in economic life are the subjects of this article.

Keywords: Umayyad, Muawiyah, Woman, Hind, Ziyād

GİRİŞ

Cahiliye dönem toplumlarında kadına dair inanışlara tümüyle savaş açan Hz. Muhammed (s.a.v.) var olan düzeni hızlı bir şekilde değiştirme çabasıındaydı. Bu sebeple yeni biat eden Müslümanlardan aldığı sözlerden biri de kız çocuklarının öldürülmemesi yönündeydi. Akabe Biatlarında (621–622) kendisine biat eden kadınlar bu sözün muhatabı olarak kadına yönelik var olan tabuların yıkılmasında öncü rol üstlenmişlerdi. Bundan başka Hz. Muhammed’in (s.a.v.) sadece kendine mahsus bir hükümlerle pek çok evlilik yapması da kadınlara dair hükümlerin onlar vasıtasıyla yayılmasına yönelikti. Kur’ân-ı Kerîm’de Ezvâc-ı Tâhirât’ı, Ümmehâtü’l-mü’minîn (*Kur’ân-ı Kerîm*, Süre-i Ahzap, Âyet-i Kerîme: 6) (Müminlerin anneleri) yapan hükmün inzalından sonra Peygamber hanımlarının tebliğe daha fazla yardımcı oldukları görülmektedir. Hz. Hatice’nin (r. anha) (v. 620) bilhassa maddi ve manevi desteğiyle başlayan süreç Hz. Âişe’nin (r. anha) (v. 58/678) pek çok olayda danışılacak bir şahsiyet olmasıyla devam etmiştir. Başta Hz. Âişe (r. anha) olmak üzere Ezvâc-ı Tâhirât’ın ilk üç halife döneminde olaylara müdahil olmaması Hulefâ-yi Râşidîn’in liderlik vasfıyla yakından ilgiliydi. Ancak dönemin sonuna doğru ve Emevîlerin ilk dönemlerinde Hz. Âişe’nin (r. anha) konumu kadınların siyasî hayata katılımlarının ilk sinyalleri olmuştu (Taberî, 2022, C. 2, s. 569; Fayda, 1998, ss. 201–203). Emevîler döneminde kadının siyasî, askerî, iktisadî ve içtimaî alanda hissedilir şekilde kendinden söz ettirmesinin devletteki yapısal değişiklik ve yeni toplumların Müslüman olmasıyla ilgisi azımsanmayacak derecede fazladır. Emevîler Arap milliyeti dışındaki Müslümanlara mevâli dese de yeni toplumların Emevîleri her alanda etkiledikleri muhakkaktır.

Sadece Arapların değil pek çok toplumun kadını satılık bir meta olarak görmesi, köleleştirmesi ve toplumdaki soyutlaması İslâmiyet’in bu hususlara karşı sert tedbirler almasına neden olmuştu. Hz. Muhammed’le (s.a.v.) birlikte

başlayıp Hulefâ-yi Râşidîn dönemiyle devam eden ve nihayet Emevî saltanatıyla bir hayli değişen kadının toplumdaki yeri İslâm tarihinin doğru anlaşılması için tespit edilmesi gereken en mühim konulardan biridir.

1. VALİDE ASABİYETİ, NESEP İLHÂKİ, ÜMMÜVELED VE İSTÎLÂD MESELESİ

Kabile taassubunun etkisiyle yaptıkları evliliklerin çoğunda Kureyşîliği tercih eden Emevî halifelerinin farklı kavimlerle de evlilikleri mevcuttur. Bu durum onların diplomasi anlayışıyla yakından alakalıydı. Özellikle iktidara yakın olan kabilelerden kız alma gerekçeleri onların gücünden yararlanmaktı. Kabile seçiminde kendilerini Yemenîlerden üstün gören Mudarîler ön planda tutulurken Yemenîlerle de evlilik ve akrabalık ilişkileri kurulmuştu. Asalet anlamında daha düşük sayılan herhangi bir kabileden kız almanın bir sakıncası gözükmezken bu şekildeki kabilelere kız vermek aile ve kız için hakaret sayılırdı (Demircan, 2011, ss. 245–246).

İbn-i Haldûn (v. 808/1406); kavim ve akraba ilişkileriyle devlet kuran sultanların akraba tahakkümünden kurtulmak için gerek duyduğu önemli unsurun kendi hanedanından olmayanların idarede oluşturdukları güç dengesi olduğunu belirtir. Bu sebeple Emevîlerin ilk halifesi de hilâfet sistemini saltanata dönüştürürken asabiyet erbabına meyletmişti. Hz. Muâviye (r.a.) asıl gücünü aldığı Ümeyyeoğullarından başka siyasî otoritesini en fazla dayandırdığı güç, muhafız birliğini oluşturduğu Beni Kelb kabilesi olmuştur. Öyle ki istihlaf meselesi (halefini tayin etme) ilk defa Beni Kelb mensubu eşi Meysûn binti Bahdel b. Uneyf el-Kelbiyye'den (Ya'kübî, 2010, C. 2, s. 241; Taberî, 2022, C. 5, s. 533; Suyûtî, 2019, s. 247) olan oğlu Ebû Hâlid Yezîd b. Muâviye'ye (60–64/680–683) biat almasıyla ortaya çıkmıştı (İbn Haldun, 2013, C. 1, ss. 440–444; Özkuyumcu, 2002, ss. 203–204; Sağlam, 2015, s. 108).

İslâm dini kölelere bir anda en fazla hak veren din olarak tamamen insan gücüne bağlı toplumlarda büyük değişimlere neden olmuştu. Buna rağmen köleliğin kaldırılması çok hızlı ve tek taraflı olmamıştı. Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sonra da zamanla toplumsal ihtiyaç ve yönelimlere göre köle statüsünde pek çok değişiklikler yapılmıştı. Kölelik kavramı içerisindeki en tartışmalı konu ise kadın köle anlamına gelen câriye hukuku olmuştur (Aydın & Hamîdullah, 2002, ss. 237–246; Sağlam, 2015, s. 112). Câriyelerin sadece hizmetli anlamında kullanılmayıp eş olarak boyunduruk altına alınması onlardan doğacak olan çocuk-

lar ve onların durumuyla ilgili olarak pek çok fikhî meseleyi iktiza etmiştir. Öyle ki bu mesele ilm-î nesebde bir hayli birikimi olan Arap toplumunda bile nesebi tespit etmenin önünde büyük bir sorun olarak durmaktaydı. Kaynaklarda câriyelerden dünyaya gelenlerin baba tarafından nesebinin tespit edilmesinin bir hayli zor olduğunu kanıtlayan pek çok kayıt yer almaktadır.²

Özellikle devlet ileri gelenlerinin câriyeyle olan evliliklerinden çocuk sahibi olmaları bu konuyu farklı bir mecraya taşıyıp ona hukukî olmanın yanında siyasî bir statü de kazandırmıştı. Kısaca efendisinden çocuk sahibi olan anlamına gelen ümmüveled tabiri zamanla hukukî bir terim hâlini aldı. Hatta câriyelik statüsünden çıkan ümmüveledin çocuğu hür bir kadından dünyaya gelen bir çocukla aynı haklara sahip oldu. Fakat bu statü bazı kimseler tarafından kabul görmemiş ve ümmüveledin ve çocuklarının statüsü hakkında ihtilaflar çıkmıştır (Savaş, 2017, s. 479; Aktan, 2001, ss. 361–362).

İslâm tarihinde pek çok halifenin veya ileri gelen devlet adamlarının annelerinin ümmüveled olması câriye hukukunda köklü değişikliklere sebep olmuştu. Bunlardan biri de ümmüveledin satılması meselesidir ki bunu yasaklayan kişi Hz. Ömer'dir (r.a.). Onun bu hükmü ve bazı tanınmış simaların annesinin ümmüveled olması, câriyelerden çocuk edinme anlamına gelen istîlâdda artış yaşanmasına neden olduğu görüşünü savunanlar bir hayli fazladır (Aktan, 2001, ss. 361–362).³ Ancak bu durumu Hz. Ömer'in (r.a.) ümmüveledle ilgili hükmünden ziyade daha çok cahiliye Araplarının var olan geleneklerine bağ-

-
- 2- Emevîler dönemindeki ümmüvelede örnek teşkil eden önemli câriyelerden biri Velîd b. Abdülmelik'in (86–96/705–715) hanımı ve Ebû Hâlid en-Nâkıs Yezîd b. Velîd (III. Yezîd, v. 126/744) adındaki çocuğunun annesidir. III. Yezîd câriyeden doğma ilk halife olarak kayıtlara geçmiştir. Annesi, son Sâsânî kistrâsı III. Yezdicerd'in (ö. 31/651) torunu, Şahferend (Şâh Âfrîd) binti Fîrûz hakkındaki bazı rivayetler onun Türklerin meskûn olduğu Horasan'dan olduğu yönündedir. Şehriyâr'ın oğlu Yezdecird, Fars'tan Horasan'a kaçtığında burada bir kadınla beraber olmuş ve bu beraberlikten yaratılıştan eksik olan bir erkek çocuk dünyaya gelmişti. Muhdec adı verilen bu çocuğun Horasan'da nesli çoğalmıştı. Kuteybe b. Müslim (v. 96/715) buraları fethettiğinde Muhdec'in neslinden iki kadını câriye olarak Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'ye (95/714) göndermişti. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî de bu kadınların ikisini veya bir tanesini Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik'e hediye etmişti. Velîd b. Abdülmelik'in bu câriyeden Yezîd adında bir oğlu dünyaya gelmiştir (Taberî, 2022, C. 4, s. 325; İbnü'l-Esîr, 2016, C. 2, s. 606).
- 3- Bazı kaynaklarda halife eş ve çocukları sayılırken belli başlı çocukların isminden ve meşguliyetinden bahsedilmişken bazı çocukların annesi olan ümmüveledlerin isimlerine yer verilmemiştir. Bu şekilde bilgi verenlerden biri olan Taberî, Yezîd b. Muâviye'nin çocuklarının bir kısmının annesinin isimlerini kaydetmişken onun Abdullah el-Asgar, Ömer, Ebû Bekir, Utbe, Harb, Abdurrahman Rebî ve Muhammed adlı çocuklarının bazı ümmüveledlerden dünyaya geldiğinden bahsetmekle yetinmiştir. Bu kayıt ayrıca ümmüveledden dünyaya gelen çocuk sayısındaki artışın da bir kanıttır (Taberî, 2022, C. 5, s. 533).

lamak daha doğru olacaktır. Kur'ân-ı Kerîm'in aynı anda nikâhlanılabilecek eş sayısını dörtle sınırlandıran hükmü, çok eşli Arapların bu geleneğinin devamını zora sokarken dolayısıyla câriyeden çocuk sahibi olmayı da azaltmıştı. Bu sebeple Hz. Ömer'in (r.a.) mezkûr hükmü ancak şer'i olan sınırlama çerçevesindeki istîlâdı arttırdığını söylemek daha doğru olacaktır. Dolayısıyla Emevîlerdeki ümmüveled ve istîlâd hükümlerini bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir ki Hz. Muâviye'nin (r.a.) babası da dahil ailenin Süfyânî kolu mensuplarının pek çoğu yaşamlarının büyük kısmını cahiliye gelenekleri üzere yaşamışlardı. Buna rağmen onların Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şeriatına bağlılıklarında bir problem görülmemişti. Tâki Ebû'l-Mugîre Ziyâd b. Ebî Süfyân'ın (v. 53/673) nesebinin mevâliyi devlet politikası hâline getiren Ümeyyeoğullarına ilhak edilmesine kadar.

Tarihte pek çok kez farklı sebeplerle insanların neseplerini daha üstün bir nesebe dayandırma hadisesi yaşanmıştır. Bunlardan biri de İbnü'l-Esîr'in 44 (664–665) yılı olayları içerisinde ele aldığı, Hz. Muâviye'nin (r.a.) Ziyâd'ı kendisine ilhak ettiği hadisedir. Ziyâd'ın, Hz. Muâviye'nin (r.a.) babasının birlikte olduğu kadınlardan olan Sümeyye'nin⁴ oğlu olduğu hakkında Hz. Muâviye'ye (r.a.) bilgi veren İbn-i Âmir bu iddiasını ispat etmeye çalışmıştır. Hz. Muâviye (r.a.) da durumun aslını araştırmaya başlamıştı. Diğer taraftan İbn-i Âmir de Ziyâd'ın tavırlarından memnun olmadığı için onun nesebinin Ebû Süfyân'a dayandırılması hususunda; *“Sümeyye'nin oğlu benim yaptığım uygulamalara karşı çıkıyor ve görevlilerimi de kötüleyip duruyor. Ben Kureyş'ten öyle adamlar götürdüm ki Ebû Süfyân'ın Sümeyye'yi asla görmediğine yemin etmelerini sağlayabilirim.”* diyerek Ziyâd'ın ilhak girişimlerini boşa çıkarmak istiyordu. Bu arada Ziyâd da nesebini iktidar sahibi hanedana ilhak etmeleri hususunda Küfelilerden şahitlik yapmalarını istemiş, ancak onlar yalancı şahitliği kabul etmemişlerdi (İbnü'l-Esîr, 2016, C. 3, ss. 289–292).⁵

Taberî'nin buraya kadar naklettiklerine ilave yapan İbnü'l-Esîr, Ebû Süfyân'la Sümeyye'nin birlikteliğine dair farklı rivayetleri de anlatarak olayı daha

4- Sümeyye, cahiliye döneminde yaşamış el-Hâris b. Kelde es-Sekafî adlı bir hekimin kölesiydi (İbn A'sem, 2020, s. 287).

5- Ziyâd'ın ilhak girişimine karşı Hz. Muâviye'nin (r.a.) temkinli yaklaşması onu farklı yollara sevk ediyordu. Bu sebeple Hz. Muâviye (r.a.) bu meseleyle ilgili kendisine organize bir hile yapılmadığından emin olmaya çalışıyor ve olayı çok yönlü araştırıyordu. Olayların bu şekilde karmaşık bir hâl alması bazı kaynakların durumu Hz. Muâviye'ye (r.a.) yapılmış bir hile olarak görmesine neden olmuştu (İbnü'l-Miskeveyh, 2003, ss. 9–10).

da derinleştirmiştir. Hz. Muâviye'nin (r.a.) üvey annesi olan Sümeyye İran'da Kesker'e bağlı Zendeverd Dihkânı'nın bir câriyesiyken efendisini hastalıktan iyileştiren tabip Hâris b. Kelede'ye hediye edilmişti. Hâris'ten Nüfeyl diye hitap edilen Ebû Bekre adında bir çocuğu olmuştu. Ardından Nâfi adında ikinci bir oğlu daha oldu. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Tâif muhasarasında Ebû Bekre ona katıldığı için babası tarafından pek sevilmemiştir. Hâris bu sebeple diğer oğlu Nâfi'ye benim oğlum sensin demekteydi. Ancak işin daha karmaşık tarafı ise Hâris'in, çocuklarının annesi olan câriyesi Sümeyye'yi aslen Rum olan Ubeyd adlı kölesiyle evlendirmesiydi. Sözü geçen Ziyâd bu evlilikten dünyaya gelmişti. Eğer bu rivayet doğruysa Ziyâd'ın nesebinin Emevîlere ilhakı mümkün gözükmemekteydi. Ancak farklı bir rivayet daha vardı ki o da Ebû Süfyân'ın Tâif seyahatinde Sümeyye'yle yollarının bir şekilde kesişmesiydi. Ebû Süfyân bu seyahatinde misafir olduğu meyhanenin sahibi Ebû Meryem'den bir gecelik birliktelik için bir kadın talep etmiş ve Ebû Meryem ona Sümeyye'yi teklif etmişti. Fakat Ebû Süfyân'ın Sümeyye'yi daha önce tanıyıp tanımadığına dair bir kayıt olmasa da onunla daha önce birlikte olmuş gibi hakkında aşağılayıcı bazı sözler sarf etmişti. Onu kendisine uygun görmemesine rağmen geceyi birlikte geçirmişler ve bu birliktelikten hamile kalan Sümeyye hicretin ilk yılında Ziyâd'ı dünyaya getirmişti. Ziyâd büyüyünce Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Basra valiliği sırasında kâtiplik yapmıştır. Hz. Ömer (r.a.) hilâfeti sırasında Ziyâd'ın maharetlerini beğenip onu çeşitli görevlere getirmiştir. Hatta bir seferinde muhacir ve ensarın da aralarında bulunduğu bir topluluğa yaptığı hitap nedeniyle Amr b. Âs; *“Vallahi eğer bu çocuğun babası Kureyş'ten olsaydı bütün Arapları önüne katar onları yönetirdi.”* demiştir. Bunu duyan Ebû Süfyân ben onun babasını çok iyi bilmekteyim deyince Hz. Ali (k.v.) ona susmasını telkin etmiş, aksi hâlde Hz. Ömer'in (r.a.) zina haddine uğrayacağı hususunda uyarırmıştı. Hz. Ali (k.v.) hilâfete geçince Ziyâd'ı Fars illerine vali tayin etmişti.⁶

Ziyâd'ın burada başarılı bir yönetim sergilemesi ve kaleleri mükemmel bir şekilde koruması Hz. Muâviye'nin (r.a.) canını sıkırmıştı. Hatta ondan bir de tehdit mektubu almıştı. Bunun üzerine Ziyâd Müslümanlara hitaben Hz. Muâviye'yi (r.a.) annesi sebebiyle aşağılayıcı sözlerle itham ederek ona; *“şu ciğerleri çiğneyen kadının oğlu”* diye hitap etmişti. Ziyâd eğer kendisine müsaade edilirse Hz. Muâviye'nin (r.a.) karşısına çok heybetli bir şekilde çıkabileceğini

6- Ziyâd'ın Hz. Ali (k.v.) döneminde haraç ve beytülmal idaresine tayini hakkında bk. (İbnü'l-Miskeveyh, 2003, ss. 9–10).

iddia ediyordu. Durumdan haberdar olan Hz. Ali (k.v.) ona; *“Ben seni asla onun akrabası olduğundan dolayı oraya tayin etmedim. Ebû Süfyân’ın ağzından kaçırıldığı ve boş olan bu sözden dolayı sen ne ondan miras alabilirsin ne de alacağın miras sana helal olur. Seni onun nesebine ilhak etmek de caiz değildir.”* şeklinde bir mektup göndermiştir. Hz. Muâviye (r.a.), Ziyâd’ın Ebû Süfyân’ın oğlu olduğuna dair bazı şahitlere başvurmuştu. Hatta meyhaneci Ebû Meryem de bu konuda bildiklerini anlatmış ve Ebû Süfyân’la Sümeyye arasındaki bir gecelik ilişkinin detaylarını anlatmaya başlayınca Hz. Muâviye (r.a.) fazla ileri gitmemesi hususunda onu uyarılmıştı. Hz. Muâviye (r.a.), Ziyâd’ın anlattıklarını babası Ebû Süfyân’a hakaret olarak algılamıştı. Tüm bu araştırmaların sonucunda muhtemel dedikoduları göze alarak, Ziyâd’ı kendisine ilhak etmişti. Bu hüküm Hz. Muhammed’in (s.a.v.); *“Bir çocuk kimin yatağında doğmuşsa onun nesebine bağlıdır.”* hükmüne aykırı görüldüğü için şer’i hükümlerin ilk defa aleni olarak çiğnenmesi olarak büyük tepki toplamıştı. Ziyâd nesebini Emevîlere ilhak ettikten sonra bunu pekiştirmek için Hz. Âişe’ye (r. anha) Ziyâd b. Ebî Süfyân olarak başlayan bir mektup yazmıştı. Bu mektubu yazmasındaki sebep Hz. Âişe’den (r. anha), Ziyâd b. Ebî Süfyân’a şeklinde başlayan bir mektup beklemesiydi. Ancak Hz. Âişe’den (r. anha) gelen mektup, *“Müminlerin annesi Âişe’den Ziyâd’a”* şeklinde başlamaktaydı. Yine de önceleri Ziyâd b. Ebîh olarak tanınmış olsa da nesep ilhakından sonra Ziyâd b. Ebû Süfyân olarak adlandırıldı ve halk arasında bu isim yaygınlaştı. Babasının kim olduğuna dair belirsizlikler nedeniyle babasının oğlu anlamındaki İbnü Ebîhi nisbesiyle de anıldı ve bazı kayıtlara Ziyâd b. Ebîh olarak geçti. Bundan başka Ziyâd b. Ubeyd veya Ziyâd b. Sümeyye diye de hitap edilmiştir (Ya’kübî, 2010, C. 2, s. 222; Maçoudi, 1823, C. 5, ss. 21–22; İbnü’l-Miskeveyh, 2003, C. 2, s. 5; İbnü’l-Esîr, 2016, C. 3, ss. 289–292; İbnü’t-Tıktaka, 2016, s. 91; Aycan, 2005, ss. 330–332, 2013, s. 480).

Cahiliye döneminde yaşanmış ve etkisi kadınlarla ilgili hükümlerin gelmesine kadar devam eden bazı olaylar hakkında içtihatla bulunmak dedikodu ve anlaşmazlıklara neden olabilmekteydi. Bu husus gerek Hz. Muâviye’nin (r.a.) Ziyâd’ı kendi nesebine ilhakı, gerekse kendine kardeş olarak kabul etmesi olarak görülse de neticede Hz. Muâviye (r.a.) pek çok mühim işlerini Ziyâd’a yaptırarak hilâfetini güçlendirmişti. Hatta Ziyâd mahareti ve dehası sayesinde Halife’nin en büyük yardımcısı olmuştu. İnsanlar yine de onun bu özelliğinden ziyade nesebiyle alakalı hususları tartışmayı tercih ettiler. Zira bir kısım ona

Ziyâd b. Ebîh yani babasının oğlu diye hitap ederken bir kısım ise Ziyâd b. Ümmühü yani annesinin oğlu demeyi tercih etti (Kalkaşendî, 1980, s. 112).⁷

Bu hususta Hz. Muâviye'nin (r.a.) tavrına dair farklı bir detay daha vardır ki o da Hz. Ali'ye (k.v.) bu meselede de muhalefet etmesiydi. Ancak bu muhalif tavırda aralarında daha önce gerçekleşen mücadelelerin bir etkisinin olup olmadığı kesin değildir. Her ne kadar Hz. Ali (k.v.), Ziyâd'ı Hz. Muâviye'nin (r.a.) veraset ortağı olamayacağı hususunda uyarılmış ve Ebû Süfyân'ı da hat cezasıyla tehdit etmiş olsa da Hz. Muâviye (r.a.) bu hususta tam aksi bir içtihad benimsemiştir. Hz. Ali'nin (k.v.) aksine Ziyâd'ı babasının mirasına ortak olarak kabul etmiş ve onun Ebû Süfyân'ın oğlu olduğunu doğruladığını açıkça belirtmişti. Burada ne Hz. Muâviye'nin (r.a.) şahitlerinin ne de Ziyâd'ın ileri sürdüğü iddiaların sıhhatini doğrulamak mümkün gözükme de Ebû Süfyân'ın haberleri doğrulamaktan yana tavır takınması ve Sümeyye'nin de buna itiraz etmemiş olması Hz. Muâviye'nin (r.a.) Ebû Süfyân, Sümeyye ve Ziyâd hakkındaki kararının hukuka aykırı olmadığını düşünmemize neden olmaktadır.⁸

Tartışmalar bir hayli arttığı gibi bu ilhak başta Emevî ailesi olmak üzere Müslümanların moralini bozmuş ve Halife'ye güveni sarsmıştı. Saltanat ve hanedan sisteminin ilk ciddi imtihanı gibi gözükken bu durumda Hz. Muâviye'nin (r.a.) şahsında meydana gelen itibar kaybının aksine Ziyâd sayesinde elde edilen kazanımlar saltanat sisteminin başarısı gibi durmaktaydı. Ebû Süfyân'la ilişkisi üzerinden bunca zaman geçmesine rağmen Sümeyye'nin iktidardaki hanedanla yollarının bu şekilde kesişmesi Emevî yöneticilerine kabile asabiyeti mevzuunun önemini bir kez daha hatırlatmış oldu. İslâm toplumu henüz hanedan-iktidar denklemini bile benimsemişken Hz. Muâviye'nin (r.a.) gayrimeşru bir ilhakı kabul ettirmesi oldukça zor gözükmekteydi.

Özellikle Hz. Muâviye'nin (r.a.) Ziyâd'ı cahiliye devrinde uygulanan bir

7- Yine de şeriata aykırı görülen bu neseb ilhakı tam olarak benimsenmemiştir. Ziyâd, Hucr b. Adî'nin öldürülmesi hadisesinde onun itaatten ayrıldığına dair şahitleri yazdığı sırada ortaya çıkan ihtilafta Şeddâd, Ziyâd'ı zaniyenin oğlu olarak aşağılamıştı. Bu iddiaya göre Ziyâd'a veled-i zinâ demek yanlış olmayacaktı. Onun annesinin babasından daha meşhur olduğunu belirten Şeddâd, Ziyâd'ın Sümeyye'ye nispet edildiğini belirtmişti. Bu tutum insanların Hz. Muâviye'nin (r.a.) neseb ilhakı hususundaki içtihadını henüz benimseyemediklerini göstermektedir (Taberî, 2022, C. 5, s. 286).

8- İslâm tarihinde neseb ilhâkı meselesi her ne kadar tartışmalı bir konu olsa da ilhâk amacı gütmeyip evlatlık edinme gibi benzer uygulamalar sıkça görülmüştür. Bunlar biri de Ebû Zer Gıfârî'nin (v. 32/653) vefatında kızına Hz. Osman'ın (r.a.) ailesine katılmasını vasiyet etmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu durum her ne kadar babasız kalan bir kadının himayesinin halife tarafından üstlenileceği anlamı ifade etmeyip bu iki şahâbenin arasında var olan yakınlıkla alakalıydı (İbnü'l-Esîr, 2016, C. 3, s. 3; İbnü'l-Kesîr, 1998, C. 10, ss. 256-257).

sürü nikâhtan birine dayandırarak ilhak ettiği yönündeki söylemler Ümeyyeoğullarına çok ağır gelmişti. Cahiliye dönemi nikâh ve nesep belirleme usullerinden biri ise, bir fahişe kimden olduğu belli olmayan çocuğunu, yattığı herhangi bir adamın nesebine bağlama hakkına sahip olmasıydı. Hz. Muâviye'nin (r.a.) bu sebeple verdiği hükümde yani Ziyâd'ın nesebini Sümeyye'nin birlikte olduğu adamlardan Ebû Süfyân'a bağlamasında yanılığa düştüğü belirtilmektedir. Çünkü bu nikâh İslâm'ın meşru kıldığı nikâh olmayıp ittifakla reddedilmiş bir nikâh türüydü. Bu hadiselerden sonra hacca gitmek isteyen Ziyâd, Mugîre b. Şu'be'nin (r.a.) (v. 50/670) nasihati nedeniyle bundan vazgeçmişti. Mugîre b. Şu'be, Ziyâd'ın evine giderek oğullarından birine şöyle demiştir; *“Yavrum! Babanın hacca gitmek istediğini duydum. Ona söyle, Medine'ye vardığında mutlaka Resûlullah'ın (s.a.v.) zevcesi ve Ebû Süfyân'ın kızı olan Ümmü Habîbe'yi ziyaret etmek isteyecektir. Eğer Ümmü Habîbe bu ziyaret için izin verirse bu Resûlullah'a (s.a.v.) karşı yapılabilecek en büyük saygısızlık olacaktır. Görüşmeyi kabul etmezse dünyada en büyük rezalet ve düşmanları için de sevinç kaynağı olacaktır.”* Bu nasihat Ziyâd'ı hacca gitmekten vazgeçirmişti (İbnü'l-Esîr, 2016, C. 3, ss. 292–293).

Bu gelişmelere rağmen Ziyâd iyi bir valilik dönemi geçirmişti. Basra valiliği sırasındaki faaliyetleri ve yönetim şekli çok dikkat çekicidir. Özellikle sahâbeden pek çok kişiyi önemli görevlere getirmişti. Ayrıca kayınbiraderi olan Zurâra b. Evfa'yı Basra kadılığına getirmişti. Ancak bunda onun kız kardeşiyle evli olmasının bir tesiri olmadığı görülmektedir. Çünkü Basra kadısı görevden affını istedikten sonra yerine Abdullah b. Fudâla, ondan sonra kardeşi Âsım'ı tayin etmişti. Kayınbiraderinin atamasını ise bu tayinlerden sonra yapmıştı. Ziyâd, Irak bölgesinin yönetimini kendisinde toplayan ilk kişi olarak tarihe geçmiştir. Bundan başka Emevîlerde pek çok askerî ve idarî görevleri yerine getirmiştir (Hayyât, 2019, s. 197; İbnü'l-Esîr, 2016, C. 3, s. 298; Kazvinî, 2018, s. 217; İbnü't-Tağrîberdî, 1992, C. 1, ss. 116, 130, 144).

Bundan başka kişilerin annelerinin yaşamlarına göre itham edilmesi terk edilmiş bir hadise değildi ki Hz. Muâviye (r.a.) pek çok tartışmada annesiyle alakalı söylenenlere cevap vermek zorunda kalmıştır. Hz. Osman (r.a.), hakkında yayılan bazı dedikoduları sonlandırmak amacıyla Hz. Ali'yi (k.v.), Zübeyr b. Avvâm'ı (r.a.) (v. 36/656) ve Hz. Muâviye'yi (r.a.) çağırarak bir toplantı gerçekleştirmişti. Hz. Muâviye'nin (r.a.) yaptığı konuşmaya itiraz eden Hz. Ali (k.v.); *“Hay annen seni kaybedesice!”* diye söze başlayınca Hz. Muâviye (r.a.) cevap

olarak; “*Şimdi annemi bırak. O sizin annelerinizin de en şerlisi değildir. O Müslüman olmuş ve Resûlullah’a (s.a.v.) bey’at etmiştir.*” diyerek annesi Hind binti Utbe’yi savunma ihtiyacı duymuştur. Hz. Osman (r.a.) da kardeşimin oğlu doğru söyledi diyerek onu tasdiklemiştir (İbnü’l-Esîr, 2016, C. 3, s. 26).

Hz. Muâviye’nin (r.a.) gücünü kabile asabiyetine dayandırma arzusu henüz halife olmadan da takip ettiği önemli siyasetten biriydi. Onun Hz. Osman’ın (r.a.) akrabası olarak Suriye’de rahat hareket etmesi ve Halife’nin şehit edilmesinden sonra onunla olan akrabalığını öne çıkararak Hz. Ali’ye (k.v.) biat etmeme kararı alması da bu durumu göstermektedir. Özellikle Suriye’de bulunduğu sıralarda Benî Kelb kabilesinden biriyle yaptığı evlilik, hatta Halife’nin de bu kableden biriyle evlenmesine neden olarak bölgenin en büyük kabilesini arkasına alması şeklinde yorumlanmıştır. Hz. Muâviye (r.a.) bu evliliği siyasî saiklerle yapmış olsa da onu iktidara götüren tek yol bu değildi. Ayrıca halifeliği kabile asabiyetine bağlaması yani daha hayattayken oğlu Yezîd b. Muâviye için biat alması, onun hilâfet meselesi yüzünden Müslümanların yeni bir anlaşmazlığa düşmemesi yönünde verdiği en tartışmalı içtihatlardan biridir. Tarih biliminin öncülerinden ve tarih felsefesinin önemli düşünürlerinden olan İbn-i Haldûn bu içtihadı dönemin şartları içerisinde en doğru karar olarak görmektedir. Yeni saltanat sisteminde hilâfetin babadan oğula geçmesinde bir beis görmeyen (Aycan, 2005, ss. 330–332)⁹ Hz. Muâviye (r.a.), okuduğu şiir nedeniyle boşamış olduğu eşinin çocuğuna biat almakta da bir sakınca görmemişti (İbnü’l-Kesîr, 1998, C. 11, s. 463; Kalkaşendî, 1980, ss. 115–116). Zaten onun saltanata uygun tek erkek çocuğa sahip olması ona başka seçenek bırakmamıştı.¹⁰

Hz. Muâviye’nin (r.a.) Meysûn’dan doğan Emetü Rabbi’l-Meşârik adlı kızı çok küçük yaşta vefat etmişti. Hz. Muâviye’nin (r.a.) Karaza b. Abd Amr b. Nevfel b. Abdimenâf’ın kızı Fâhite ile evliliğinden Abdullah ve Abdurrahman adlı iki erkek çocuğu doğmuştu. Ancak bunlardan Abdullah’ın tahta varis olması akli melekeleri olmadığı için mümkün gözüküyordu. Külâboğullarından Umâre’nin kızı Nâile ile evliliği uzun sürmediğinden hanedanın devamı

9- Ferâsa el-Kelbî’nin kızı Nâile, Hz. Osman’ın (r.a.) hanımları arasında zikredilir. Bu evlilikten çocukları da olmuştur (İbnü’l-Esîr, 2016, C. 3, ss. 53–54). Yezîd b. Muâviye’nin tahta çıkışı hakkında ayrıca bk. (İbn Haldun, 2013, C. 1, ss. 443–444; İbnü’t-Tağrîberdî, 1992, C. 1, ss. 133, 163).

10- Hz. Muâviye’nin (r.a.) Fâhite binti Karaza’dan olan Abdurrahman adlı erkek çocuğu küçük yaşta vefat etmişti (Taberî, 2022, C. 5, s. 344). Her ne kadar Fâhite’nin Hz. Muâviye (r.a.) üzerinde nüfuz sahibi olduğu belirtilse de ilerleyen süreçte bile saltanat Fâhite’nin çocuklarına nasip olmamıştı (Aksu, 2001, s. 272).

için bu evliliğin de bir anlamı yoktu. Külâboğullarına damat olması iktidarı için olumlu gözükse de bu evliliği basit sebeplerle sonlandırması kadın-siyaset ilişkisini farklı bir hüviyete bürümüştür. Öyle ki bu boşama; tesirinde kaldığı Meysûn'un Emevî sarayının gerçek hatunu olduğunu kanıtlaması için yeterli olmuştur. Çünkü Meysûn'un Nâile hakkında; *“Onu güzel gördüm, fakat göbeğinin altındaki bir işaret kocasının başının, kucağına düşeceğini yani kocasının daha erken öleceğini gösteriyor.”* demesi bile rakibinin saray dışı kalmasına yetmişti. Bu durum Hz. Muâviye (r.a.) gibi kabilelerle ilişkilerine azami derecede dikkat eden bir liderin böyle bir boşamayı gerçekleştirmesinin, diğer bir deyişle Külâboğullarıyla ittifakını tek taraflı fes etmesinin ardında başka sebeplerin de olabileceğini akla getirmektedir. Nâile daha sonra iki evlilik daha yapmıştı. Bunlardan biri de önemli sahâbelerden olan, önemli fetihlere katılmış, Güney Kafkasya'da fetihler gerçekleştirip valilik yapmış olan Fihri Habîb b. Mesleme'ydi. (r.a) (v. 42/662) O aynı zamanda Hz. Muâviye'nin (r.a.) istişare meclisinde yer alan önemli adamlarındandı. Nâile'nin evlilik yaptığı diğer bir kişi, aynı zamanda Emevî Hilâfet Ordusu'nun da önemli kumandanlarından olan Nu'mân b. Beşîr (r.a) (v. 64/684) ise gerçekten de öldürüldükten sonra başı kesilerek Nâile'nin kucağına bırakılmıştı. Bu hadisenin ilginç olan tarafı Meysûn'un Nâile hakkındaki öngörüsünün doğru çıkması olmuştu. Hz. Muâviye (r.a.) ayrıca Fâhite'nin kız kardeşi Karaza kızı Ketve'yle de bir evlilik gerçekleştirmiş ancak bu eşi Kıbrıs gazasına gittiklerinde orada vefat etmişti (Taberî, 2022, C. 5, s. 344; İbnü'l-Esîr, C. 3, 2016, ss. 370–371; İbnü'l-Kesîr, 1998, C. 11, s. 462).

Meysûn'un İslâm'ın hükümlerine bağlılığı, güzel ahlak ve iffet sahibi oluşu hakkında kaynaklarda pek çok bilgi olmakla birlikte, onun bu şekilde bir kadın oluşu nedeniyle Hz. Allah'ın (c.c.) onu, oğlu Yezîd b. Muâviye'yi halife yaparak mükâfatlandığı dahi belirtilmiştir. Kaynaklar ondan akıllı olmasının yanında liderlik vasfının da olduğundan bahsetmiştir. Bunun dışında Kalkaşendî'nin (v. 821/1418) aktardıklarına göre Yezîd b. Muâviye küçük yaşlarda annesiyle birlikte Kelblilerin yer aldığı çöllerde bir müddet yaşamış ve bu sayede fesih Arapça ve şiir okumayı öğrenmişti. Onun annesinin de şiire yatkın olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Hz. Muâviye (r.a.) onu; *“Amcamın oğullarından ahmak ve fakir biri bana besili bir kafirden daha sevimlidir.”* anlamındaki şiiri okurken duyunca, hanımı tarafından bir kafire benzetilmesine kızmış ve onu babasının evine göndermişti. Bu sebeple Yezîd b. Muâviye erken yaşlarda annesiyle bir-

likte çöl hayatı yaşamıştı (İbnü'l-Kesîr, 1998, C. 11, s. 463; Kalkaşendî, 1980, ss. 115–116).¹¹ Ayrıca Meysûn'daki bu şiire yatkınlık çocukları ve torunlarına kadar sirayet etmişti. Yezîd b. Muâviye şiire olan yatkınlığıyla tanınırken onun oğlu Muâviye b. Yezîd (64–64/683–684) şiire olan düşkünlüğü nedeniyle Ebû Leylâ olarak anılmıştır. Yezîd b. Muâviye'nin şiire olan düşkünlüğü sebebiyle, “*Şiir bir hükümdarla başladı bir hükümdarla bitti.*” sözü yaygınlık kazanmıştı. Bu sözle insanlar İmrüülkays ve Yezîd b. Muâviye'yi kastediyorlardı. Kaynaklar onun ayrıca kadınlara düşkünlüğünden bahsetmiştir. Bu anlamda halifeler arasında kadına düşkünlük ilk defa onda görülmüştü (Taberî, 2022, C. 5, s. 533; İbnü't-Tıktaka, 2016, s. 92).¹² Dolayısıyla kadının hilâfeti olumsuz etkilediği dönemlerin Yezîd b. Muâviye'yle başladığını düşünmek akla aykırı gelmemektedir. İslâm tarihinde ilk defa hanedan–kadın ilişkisi de haliyle onun zamanıyla başlamıştı.

Bu gelişmelere bakılınca kadın–siyaset ilişkisinin Emevî hanedanı için pek de yararlı olduğu söylenemez. Emevîlerin ilk halifesi veya İslâm Devleti'nin ilk sultanı Hz. Muâviye'nin (r.a.) ölümüne bir câriyesinin sebep olduğu kayıtlara geçmiştir. Bu kayda göre Horasanlı bir câriyesiyle ilişkiye girdiği gün hastalanıp vefat etmişti. Hz. Muâviye'nin (r.a.) câriyelerine gayet yumuşak davrandığının kayıtlara geçmiş olması câriyeyle bir husumetinin olamayacağını gösterirken câriyenin bir suikastçı olabileceğini aklımıza getirmektedir. Öyle ki sevdiği bir câriyeyle vakit geçirdiği sırada içeriye Yezîd b. Muâviye girmiş ve câriyeyi koltukta, babasını ise yerde yatarken görmüştü. Bu manzara karşısında babasına bir şey olduğunun şüphesiyle bağırarak Yezîd b. Muâviye câriyeyi

11- Yezîd b. Muâviye'in şiire olan ilgisi onun bu hususta yazılmış olan kaynaklarda adının sıklıkla geçmesine neden olmuştur. Hatta İslâm tarihinin ilk şair hükümdarı olarak bilinmektedir (İsfahânî, 1961, C. 2, s. 376, C. 17 s. 300, vd.; Kılıç, 2013, ss. 513–514).

12- Muâviye b. Yezîd'in annesi Ümmü Hâlid binti Ebî Hâşim b. Utbe b. Rebiâ'dır (İbn Hibbân, 2017, s. 459). Fakat bu şair kişilikler bazen menfi sonuçlar doğurmuştur. Hz. Muâviye (r.a.) eşleriyle olan ilişkilerini kabile bağlarını güçlendirmek ve yeni kurduğu devletin temellerini bu ilişkiler sayesinde sağlamlaştırmak adına kullanıyor olsa da oğlu bu durumdan ve siyasetten tamamen uzak kalmıştı. O, hilâfetin yükünü tam olarak en ağır şekilde omuzlarında hissettiği 49 (669) yılında İstanbul'u muhasara için bir ordu göndermişti. Bu sıralarda oğlunu kendinden sonra hilâfetin başına geçmesi için hazırlamakta olduğu için İstanbul'a gidecek orduya katılmasını emretmişti. Fakat türlü mazeretler ileri sürüp ağır davranan Yezîd b. Muâviye sefere katılmadığı gibi çevresindekilere; “Ferkadûne'de birliklerinin karşılaştığı, sıtma ve çiçek hastalığı umurunda değil. Deyr Murrân'da Ümmü Külsüm'ün, yanında minderime uzanıp yattığımda...” şeklinde bir beyit okumuştur. Sefere çıkmayıp hanımı Ümmü Külsüm'ün yanında olmayı tercih eden oğlunun bu beytine hiddetlenen babası onun derhal İstanbul'a giden orduya yetişmesini emretmişti (Maçoudî, 1823, C. 5, ss. 62–63; İbnü'l-Esîr, 2016, C. 3, s. 305; Hayyât, 2019, s. 181; Ya'kübî, 2010, C. 2, s. 240; Kalkaşendî, 1980, s. 112; İbnü't-Tağrıberdî, 1992, C. 1, s. 139).

kaçırmıştı. Sonra Hz. Muâviye (r.a.) oğlunu yatıştırmış ve bu davranışının hatalı olduğunu bildirmiştir (Savaş, 2017, s. 478).

Yezîd b. Muâviye de Araplarda daha önceden beri var olan çok evlilik geleneğine uymuştur. Bu evliliklerden pek çok çocuğu olan Yezîd b. Muâviye'nin kendisinden sonra kısa süreliğine hilâfete geçen Ebû Leylâ Muâviye b. Yezîd adlı oğlu, babaannesinin yakın akrabalarından Ümmü Hâşim binti Ebû Hâşim b. Utbe b. Rebîa'yla olan evliliğinden dünyaya gelmişti. Bundan başka Ebû Hâşim Hâlid b. Yezîd b. Muâviye b. Ebî Süfyân el-Ümevî'yi (v. 85/704) ve Ebû Süfyân b. Yezîd adında da erkek çocukları vardı. Bunların annesi ise Ebû Hâşim b. Utbe'nin kızı Ümmü Hâşim'di. Bu kadın Yezîd b. Muâviye'den sonra Emevîlerde Mervânî hâkimiyetini başlatan Ebû Abdilmelik Mervân b. el-Hakem b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye el-Ümevî'yle (64-65/684-685) evlenmişti. Yezîd b. Muâviye'nin, Abdullah b. Âmir'in kızı Ümmü Külsûm'dan Abdullah b. Yezîd adında bir çocuğu daha vardı. Bunlardan başka farklı evliliklerden, Asgar, Amr, Ebû Bekir, Utbe, Harb, Abdurrahman ve Muhammed adlarında pek çok oğlu dünyaya gelmiştir (İbnü'l-Esîr, 2016, C. 3, ss. 476-477).

Yezîd b. Muâviye'nin câriyelere olan düşkünlüğüne bir misâl de İbnü'l-Kesîr'in (v. 774/1373) Hz. Ali'nin (k.v.) yeğeni Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Tâlib (v. 80/699-700) hakkındaki rivayetlerinde yer almıştır. Yezîd b. Muâviye, Abdullah b. Ca'fer'in Ammare adlı câriyesini şarkı söylerken görmüş ve ona âşık olmuştu. Ancak Ammare'yi efendisinden istemeye cesaret edemediği gibi ona olan düşkünlüğünü babasının vefatına kadar gizli tutmuştu. Babasının ölümünden sonra bir adamını Ammare'nin durumunu araştırması üzerine Medine'ye göndererek Abdullah b. Ca'fer'in evinin yanında bir eve yerleştirmişti. Daha sonra bu câriyeyi Yezîd b. Muâviye'ye götürmüştü (İbnü'l-Kesîr, 1998, C. 12, ss. 301-302).

Emevî Hilâfeti'nin Süfyânî kolunun son temsilcisi Yezîd b. Muâviye'nin vefatından sonra eşi ve Hâlid b. Yezîd'in annesi olan Fâhite, oğlunun veliaht yapılacağı sözüyle Mervânî kolunun ilk temsilcisi ve halifesi olan Mervân b. Hakem'le (64-65/684-685) evlendirilmişti. Fakat sonrasında Hâlid'in veliahtlığını düşürmek isteyen Mervân b. Hakem, onu toplum içinde horlayarak halkın gözünde küçük düşürmüştü. Oğluna yapılan bu hakareti kabul edemeyen ve veliahtlık sözünün yerine gelmeyeceğine kanaat getiren Fâhite, kocası Mervân b. Hakem'i yastıkla boğarak öldürmüştü. Fakat bazı rivayetler onun

vebadan ölmüş olabileceğini ileri sürmüştür (Aycan, 2004, s. 227).¹³ Bu gelişmeler sonunda Hâlid b. Yezîd veliahtlıktan ümidini tamamen kesmişti. Mervân b. Hakem'den sonra tahta geçen oğlu Abdülmelik b. Mervân (65–86/685–705) onun gönlünü almak için kızı Âişe ile evlendirmişti. Aslında Hâlid b. Yezîd'in siyasî kâriyeri erken bitse de ilmî kâriyeri oldukça parlaktı. Kendisi İslâm toplumunda tercüme faaliyetlerini ilk başlatanlarından ve İslâm kimya ilminin öncülerindendi. Hatta ailesinin diğer üyeleri gibi şiire yatkınlığı da vardı. Ayrıca Hz. Muâviye (r.a.) kendisi Arap dâhilerinden olmasına rağmen çocuk yaştaki Hâlid b. Yezîd'e önemli işlerde danışmıştır.¹⁴

Bu meselede dikkat çeken farklı bir husus ise halife eşleriyle bir başkasının evlilik gerçekleştirme sebepleridir. Hz. Allah'ın (c.c.) Peygamber hanımlarıyla evliliği Ahzap Sûresi'nin; *“Peygamber müminlere kendi nefislerinden daha evlâdır. Peygamberin hanımları da müminlerin anneleridir.”* meâlindeki 6. âyet-i kerimesiyle menetmesinden sonra halife ya da emîrül-mü'minîn hanımları ve anneleriyle de evliliğin münasip görülmediği anlaşılmaktadır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) amcası Hz. Abbas'ın (r.a.) (v. 32/653) torunu Ebû Muhammed Alî b. Abdillâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib es-Seccâd el-Hâşimî'nin (v. 118/736) Abdullah b. Ca'fer'in kızı aynı zamanda da Abdülmelik b. Mervân'ın eski eşi olan Lübâbe'yle yaptığı evlilik Velîd b. Abdülmelik tarafından aşağılayıcı bir durum olarak görülmüştü. Bu sebeple Ali b. Abdullah b. Abbâs'a kırbaç cezası veren Velîd b. Abdülmelik; *“Sen halife anneleriyle evlenerek halifeleri küçük düşürmek istiyorsun. Halife anneleriyle sadece halifeleri alçaltmak için evlenilir. Mervân b. Hakem'in Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'nin annesiyle evlenmesi de bu nedenleydi.”* demesi bu düşüncenin temel noktalarından biridir. Ali b. Abdullah b. Abbâs'ın; *“Lübâbe benim kuzenim ve onunla evlenmekteki kastım onu korumama almaktır.”* şeklindeki savunması bile cezanın infazını engelleyememişti. Velîd b. Abdülmelik bu evlilik nedeniyle, kaynaklarda âbid olarak geçen, Ali b. Abdullah b. Abbâs'ın kıldığı bunca namazın riya olduğunu ileri

13- Emevîler dönemi salgınlarında Halife Muâviye b. Yezîd, Mervân b. Hakem, Abdülmelik b. Mervân, Süleyman b. Abdülmelik (96–99/715–717) ve Yezîd b. Abdülmelik'in (101–105/720–724) vefat ettiğine dair rivayetler bulunmaktadır (İbnü'l-Esîr, 2016, C. 3, s. 305, 308, C. 4, s. 136, 206, 368; Köse, 2021, s. 929).

14- Kimya ve ilaç ilminde bir hayli tekâmül eden Hâlid b. Yezîd, İskenderiyeli rahip Maryânos'tan da ilmî olarak istifade etmiştir. Hâlid b. Yezîd'in; Risâle fi'l-kimyâ, Kitâbü'l-harârât, Kitâbü's-şahîfeti'l-kebir, Kitâbü's-şahîfeti's-şagîr, es-Sırrü'l-bedî fi feleki'r-remzi'l-menî, Şelâsü resâ'il fiş'-şan'a, Kitâb vaşıyyetühü ile'bnihi fiş'-şan'a ve Kitâbü firdevsi'-hikme adlı pek çok eseri vardır (Taberî, 2022, C. 5, s. 533; Hamevî, 1993, C. 3, s. 1258; İbnü'l-Hallikân, 1968, C. 2, s. 224; Kazvinî, 2018, s. 212; Hureysât, 1997, ss. 292–293).

sürmüştür (İbnü'l-Esîr, 2016, C. 4, ss. 459–461; İbnü'l-Hallikân, 1968, C. 3, ss. 274–276).

2. MUHAREBE GÜCÜ OLARAK KADIN

İslâm tarihinin her safhasında kendine yer bulmuş olan Müslüman kadın savaş meydanlarındaki cesaretiyle düşmanı ayrıca kendine hayran bırakmıştır. İslâm düşmanlarının ilk saldırdığı fertler arasında köleler, çocuklar ve kadınların yer alması Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminden bil itibar verilen mücadelelerde kadını müstesna bir mevkiye ulaştırmıştır. İslâm'ın başlangıcında henüz silahlı mücadelenin söz konusu olmadığı dönemde verilen ilk şehidler arasında bir kadının yer alması da ayrıca manidardır. Yeni dinin ilk tebliğinden itibaren müşriklerin sürekli işkenceye tabi tuttuğu Müslümanlar arasında yer alan Ammâr b. Yâsir'in annesi Sümeyye, dönemin ilk şehidi olarak tarihteki yerini alırken Hz. Muhammed'in (s.a.v.); *“Ey Ammar ailesi, ey Yâsir ailesi, size müjdeleler olsun! Sizin buluşacağınız yer Cennet'tir.”* şeklindeki sözlerinin de muhatabı olmuştur (İbnü'l-Kesîr, 1998, C. 4, ss. 146–147).

İslâm'ın ilk dönemlerinde kadının siyasî alana katkısı sınırlı olsa da muharebe alanlarındaki katkıları azımsanmayacak derecede fazladır. Kadınların savaşlarda yer almasının ilk örneklerinden biri Uhud Savaşı'dır (3/625). Vâkidî'nin (v. 207/823) belirttiğine göre Hz. Fâtıma'yla (r. anha) birlikte bu savaşa 14 Müslüman kadın iştirak etmişti. Hz. Fâtıma (r. anha) babası Hz. Muhammed'in (s.a.v.) mübarek kanlarını silmeyle meşgul olmuş, Hz. Ali'nin (k.v.) Resûlullah'a kalkanyla su götürdüğü sırada kanlı kılıcını tutmuş ve pek çok yardımda bulunmuştu. Muhammed b. Mesleme (r.a.) (v. 43/663) ise diğer kadınlarla birlikte su aramaya gitmişti. Kadınlar yiyecek ve içecek taşımanın yanında yaralılarla ilgileniyorlar ve onları tedavi ediyorlardı (Vâkidî, 2014, s. 299).

Kadınların topyekûn bir seferberlik hâlinde gerek babalarıyla gerekse eşleriyle birlikte savaşlarda saf tutmalarına ve kadının savaşlara sağladığı katkıya en güzel misallerden biri Yermük Savaşı'dır (15/636). Doğu Roma'ya karşı yapılan ve Dımaşk'ın tamamen İslâm idaresine girmesiyle sonuçlanan savaşa eşyle birlikte katılan Hind binti Utbe İslâm askerlerini; *“Kılıçlarınızla sünnet-sizleri kesiniz.”* diyerek mücadeleye teşvik ediyordu. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) baldızı aynı zamanda Hz. Muâviye'nin (r.a.) kız kardeşi olan Cüveyriye binti Ebû Süfyân, annesi Hind binti Utbe'yle birlikte Yermük Savaşı'na katılan kadın

sahâbelerden biridir. Cüveyriye bu savaşta babasının, Hind binti Utbe ise eşinin gözünü kaybettiğine şahit olmuştu. Hatta Taberî onun düşmana hücum sırasında yaralandığını dahi rivayet etmiştir (Belâzürî, 2013, s. 158; Taberî, 2022, C. 3, ss. 401, 405; Zührî, 2003, s. 79; İbnü'l-Miskeveyh, 2003, C. 1, s. 190; İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 4, s. 121; Savaş, 1993, s. 146; Fayda, 2013, ss. 485–486; Kandemir, 1998, ss. 64–65).

Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) kızı aynı zamanda Zübeyr b. Avvâm'ın hanımı olan Esmâ, Havle binti Ezver, Nasibe binti Kab, Ümmü Aban ve Ebû Cehil'in oğlu İkrime'nin hanımı Yermük Savaşı'na katılıp mücadeleye ciddi katkıları olan hanımlardandı. Yaşı bir hayli küçük olmasına rağmen Esmâ'nın oğlu Abdullah da bu savaşa katılmıştı. Bu savaşta kadınlar Ebû Süfyan'ın fikri olarak bir tepeye çıkmışlar ve komutanlarının emriyle gerekli hazırlıklarını yapıp Müslümanları savaşa teşvik etmişlerdi. Aralarında Muhacir ve Ensar'dan kadınların yer aldığı bu topluluk, etraflarına topladıkları taşlarla savaşıacaklar ve savaş meydanından kaçanlar olursa bu taş ve sopalarla onları geri döndüreceklerdi. Sopalar daha çok kaçanların atlarına vurulmak için kullanılacaktı. Beraberlerindeki çocukları havaya kaldırarak kaçan askerlere bu çocuklar için savaşmaları yine onlar tarafından telkin edilecekti. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere kadınlar büyük hamiyet göstererek adeta kocalarını mahcup etmişlerdi. Hatta süvari gruptan kaçanların karşısına dikilerek onlara hakaret etmişler ve şiirler söyleyerek onları yeniden harbe sokmuşlardı. Kaçmakta olan eşlerine; *“Bizi bu vahşilere karı olarak terk ediyorsunuz.”* diye hitap eden bu kadın grubu ellerindeki sopalarla atlara vurarak onları savaşa geri göndermişlerdi. Savaştan kaçmaya yeltenen kocalarını Rumların yaptıklarından beter etmişlerdi. Hind binti Utbe bu savaşta kaçmakta olan kocasına; *“Ey Sahr'ın oğlu nereye kaçyorsun? Dön ve savaş. Sen bidayette bizi askerlere teşvik ediyordun, şimdi kaçyorsun.”* diye hitap etmişti. Müslüman kadınlardan biri ise atıyla birlikte gelen cüsseli bir Rum askerini yere düşürüp öldürmeye muvaffak olmuş ve bunun zafer nişanesi olduğunu haykırmıştı. Vâkıdî, kadınların Yermük Savaşı'nda Resûlullah zamanındaki gibi kahramanlıklar gösterdiklerini kaydetmiştir (Vakidi, 2016, ss. 244, 253–268).¹⁵

İslâm tarihinin doğuşundan itibaren kadının sürekli gelişen statüsü Emevîler döneminde de devam etmiştir. Emevî ailesinde savaşlara ve kabileler

15- Ebû Ubeyde kadınlara hitaben şöyle emir vermiştir; “Ellerinize kılıçların sütunlarını, evlerin ve çadırların sütunlarını alın. Önünüze taşları toplayın. Müminleri de müşriklerle savaşa teşvik edin. Eğer durum bizim lehimize ise sizler bulunduğunuz hâl üzere kalın. Eğer Müslümanlardan birisinin hezimetle uğradığını göreceksiniz evlerin sütunlarıyla yüzüne vurun ve onu taşıyın. Ona çocuklarını verin ve şöyle deyin: ‘Çocuğunu ve İslâm’a biatını savun.’” (İbn A’sem, 2020, s. 215).

arasındaki olaylara müdahil olan kadınların varlığı bazı isyan hadiseleri nedeniyle dikkat çekmektedir. Haris b. Ka’boğullarından Ebû Meryem adlı şahıs 41 (661–662) yılındaki isyanında yanına Katâmi ve Kûhayle adlı iki kadın almıştı. Ebû Meryem bu tavrından ötürü ayıplanınca, kadınları yanında bulundurma gerekçesi olarak Hz. Muhammed’in (s.a.v.) savaşlarda yanında kadınlara da yer vermesini ileri sürmüştü ve onun sünnetini yerine getirdiğini belirtmiştir. Ayrıca Şamlılar arasında çarpışan kadınlar gördüğünü belirterek, Emevî askerlerinin içerisinde kadın savaşçılar olduğunu ileri sürmüştür (İbnü’l-Esîr, 2016, C. 3, s. 263). Ancak ne Emevîlerin kuruluşunda ne de Hz. Muâviye’nin (r.a.) ordusunda herhangi bir kadın savaşçı ismine tesadüf edilememektedir. Bu sebeple Ebû Meryem’in öne sürdüğü kadın savaşçıları bireysel olarak mücadeleye katılan kişiler olarak veya savaşların seferberlik ortamı doğurması nedeniyle orduya destek veren kadınlar olarak yorumlamak daha doğru olacaktır.

Kaynaklarda 34 (654–655) yılı olayları içerisinde, İslâm uğruna zorlukla karşılaşmış olanlara verilen maaşa ilaveten kadınlara da ödenen ücretten bahsedilmiştir. Eşter adındaki bir devlet görevlisi camideki cemaate yaptığı duyuruda, Saîd b. Âs’ın (v. 59/679) Hz. Osman’la (r.a.) yaptığı görüşmede kadınlara verilen tahsisatın 100 dirheme indirilmesi, İslâm adına mücadele etmişlerin maaşlarının ise 2 bin dirheme indirilmesini kararlaştırdıklarını ileri sürmüştü. Ayrıca Eşter’in belirttiğine göre Hz. Osman (r.a.) eşraftan olan kadınların atiyelerine daha önce yapılmış olan ilavelerden hoşnut değildi. Hatta Eşter; “*Eşraftan olan kadınların benden çekecekleri var.*” diyerek dolaşıyordu (Taberî, 2022, C. 4, s. 366; İbnü’l-Esîr, 2016, C. 3, s. 6). Burada sahâbenin İslâm’a hizmetleri doğrultusunda belli bir ücret aldığı bilinmekle birlikte kadınlara da verilen bir ücretin varlığı söz konusudur.

Kadınlar savaş anlarında birinci derecede korunması ve güvenliği sağlanması gereken zümredendi. Gerek istila edilen şehirlerdeki kadınlar gerekse düşman saflarındaki kadınlar bu kuraldan ayrı tutulmazlardı. Hz. Ali, (k.v.) Muâviye b. Ebû Süfyân’la yapılacak olası bir mücadele için askerlerini uyarırken kadınlara karşı takınmaları gereken tutumu; “... *Sakin kimsenin örtüsünü ve avretini açmayasınız... Sakin, sakın bir kadını heyecanlandırıp korkutmayasınız. Bu kadınlar size küfretseler, sizin emîrlerinize ve salih kişilerinize dillerini uzatsalar bile sakın siz onlara ilişmeyiniz.*” sözleriyle telkin etmiş ve bu husustaki hassasiyetini dile getirmişti. Aslında bu hassasiyet başından beri kadınların hakkını gözeten İslâm dininin kadın haklarına yönelik hükümlerinin

de bir gereği idi. Bu hassasiyetin önemli misallerinden biri de 43 (663–664) yılında Kuzey Hind Gazvesi’nde Türklerden yardım alan Kıyıkânlar tarafından öldürülen Abdullah b. Sevvâr’ın askerlerinin lohusa bir kadına ateş yakıp un helvası pişirmeleriydi. Halkla iç içe olduğunu anladığımız askerî zümre sıklıkla rastlanmayan bu gibi durumlarda bile her an ihtiyaca yönelik faaliyetler içerisinde yer alabiliyorlardı. Hatta cömertliğiyle bilinen Abdullah zorda kalmış olan bir kadına yardım eden askerlerinin bu tavrı nedeniyle un helvası yaptırıp tüm orduya dağıtmıştır (İbnü’l-Esîr, 2016, C. 3, ss. 150, 285).¹⁶

Kadınların bu tip askerî faaliyetlerde yer almasına misaller onların mücadelelere topyekûn katılmasından ibaret değildir. Bundan başka bireysel olarak da gerek mücadelelere gerekse bazı isyanlara küçük bir topluluğu kışkırtmak suretiyle müdahil olmuşlardır. 58 (677–678) yılında Ubeydullah b. Ziyâd b. Ebîh’e (v. 67/686) muhalefet eden ve halkı ona karşı isyana sevk eden Beşcâ adındaki kadın bu duruma örnektir. Yerbûoğullarına mensup olan bu kadın halkı sürekli Ubeydullah b. Ziyâd aleyhine kışkırtıyor ve onun zorba bir idareci olduğunu belirtiyordu. Müctehid kadınlardan olmasına rağmen bu hareketinden dolayı Ubeydullah b. Ziyâd onu öldürmek istiyordu. Bu sebeple çevresindekiler Beşcâ’ya saklanmasını tavsiye etmişlerdi. Ancak o kendi yüzünden bir başkasının cezalandırılmasına razı olmayacağını belirterek saklanmayı reddetmişti. Ubeydullah b. Ziyâd onu yakalayıp kol ve ayaklarını kesmişti. Onu bu şekilde görenler ise hayretler içerisinde üzüntülerini belirtmişlerdi (İbnü’l-Esîr, 2016, C. 3, s. 358).

Kadının siyasi yaşamdaki yerine misallerden biri de Talhatu’t-Talhât adıyla mağruf Huzâlî Talha b. Abdullah’ın Sicistan valiliği sırasında ölümü üzerine Yeşküroğullarından bir adamın onun yerine vekil olması nedeniyle kayıtlara geçen Mudar kabilesi mensupları ve onların başını çeken Mudariyye adlı bir kadının faaliyetidir. Mudarlılar bu kadının kışkırtmasıyla Sicistan’ın vali vekilini şehirden dışarı çıkararak kabileler arasında taassuba neden olmuştu. Ortaya çıkan kabile asabiyeti nedeniyle her kabile bulunduğu şehrin hâkimi olmuştu (Belâzurî, 2013, s. 457; İbnü’l-Esîr, 2016, C. 3, s. 454).

61 (680–681) yılında Horasân ve Sicistan valiliğine tayin edilen Selm b. Ziyâd, bir dizi fetihler yaparken hanımını da beraberinde götürüyordu. Zaten

16- Hz. Ali (k.v.) sadece savaş maduru kadınların değil düşmanın bile haklarını gözetten bir liderdi. Sıffîn Savaşı’nda (37/657) su kuyularına hâkim olmasına rağmen Hz. Muâviye’nin (r.a.) askerlerinin sudan yararlanmasına mâni olmamış ve savaştığı tüm Müslümanlara yumuşak davranmıştır. Bu olaylar tarihi Su Savaşı olarak geçmiştir (Taberî, 2022, C. 4, s. 637 vd.; İbnü’t-Tıktaka, 2016, s. 77).

bu bölgeye cihat için gönderilecek olan savaşçıların defterlere kaydı sırasında Sila b. Eşyem el-Adevî'yi hanımı Muâze el-Adeviye teşvik ediyor ve kocasının savaşçıları defterine yazılması için ona telkinde bulunuyordu. Belâzurî (v. 279/892–893), Sila b. Eşyem'i Kâbil halkıyla olan savaşta şehit düşenler listesinde zikreder. Abdullah b. Osman b. Ebi'l-Âs es-Sekafi'nin kızı olan Sakifli Ümmü Muhammed binti Abdullah, Selm'in Semerkant üzerine gerçekleştirdiği hücumda onunla sefere iştirak ederek Âmu Derya (Ceyhun) Nehri'ni geçen ilk Arap kadını olmuştu. Selm bu hanımından dünyaya gelen oğluna Suğda adı vermişti. Bununla birlikte Horasanlılar da şimdiye kadar hiçbir valiye beslemedikleri kadar sevgi besledikleri Selm'e olan saygılarını, adını o dönemde dünyaya gelen yaklaşık 20 bin çocuğa vererek göstermişlerdi. Ümmü Muhammed'in, Suğd beyinin hanımından ödünç olarak aldığı bir takım süs eşyasını iade etmediği de kayıtlara geçmişti. Bunlar arasında en önemlisi ise Suğd liderinin eşinin gönderdiği kendi tacıydı (Belâzurî, 2013, ss. 457, 471–472; Taberî, 2022, C. 5, ss. 503–505; İbnü'l-Esîr, 2016, C. 3, ss. 452–453).

Sefere çıkan komutanın eşini de beraberinde götürmesinin bazı özel sebepleri de olabilmekteydi. Bunun nadir örneklerinden biri Hz. Muâviye'nin (r.a.) Kıbrıs çıkarmasına eşini götürmesidir. Hz. Muâviye'nin (r.a.) öteden beri ısrarla izin istediği 28 (648–649) yılı Kıbrıs çıkarmasına hanımını da götürmesi, orduda yer alan bazı kadınlar ve orada vefat edip türbesi yapılan kadınların varlığı Emevîler döneminde uzun seferlere katılan komutanların yanlarına hanımlarını da aldıklarını göstermektedir. Hz. Osman (r.a.) denizlerde henüz tecrübe edinmemiş Müslüman ordularına deniz aşırı bir sefere çıkma izni vermekten imtina etmekteydi. Ancak Kıbrıs seferi için izin isteyen Hz. Muâviye'ye (r.a.) yazdığı mektupta gemiye hanımıyla birlikte binmesini şart koşmuştu. Bu sebeple Hz. Muâviye (r.a.) ilk Kıbrıs seferine giderken hanımı Fâhite'yi de yanında götürmüştü. Onun bu tavrına istinaden Ubâde b. es-Sâmit de hanımı Milhân kızı Ümmü Haram el-Ensâri'yi beraberinde götürdü. Fakat Ümmül Haram Kıbrıs'a varıp gemiden inince binmesi için kendisine getirilen hayvanın tökezlemesiyle düşerek vefat etti. Kıbrıs'ta yer alan kabri Sâlih Kadın Türbesi olarak bilinmektedir. Kaynaklar onun denizde ilk sefere çıkacak Müslümanlar arasında olduğunu Resûlullah (s.a.v.) tarafından bir mucize olarak önceden bildirildiğini belirtmektedir (Hayyât, 2019, s. 139; Belâzurî, 2013, ss. 178–179; Taberî, 2022, C. 4, ss. 289–290; İbnü'l-Esîr, 2016, C. 2, s. 586).¹⁷

17- Hz. Osman (r.a.), Hz. Ömer'in (r.a.) yasaklamış olduğu deniz seferine izin vermekten geri durmaktay-

3. TİCARÎ VE İÇTİMAÎ ALANDA KADINLAR

Kaynaklar kadınların Müslüman olduktan sonra da ticaretle meşgul olmalarında bir mânia görülmediğini göstermektedir. Bu kadınlardan bir tanesi olan Hind binti Utbe, Halife Hz. Ömer’den (r.a.) ticarî sermaye yapmak üzere bir miktar para istemişti. Hz. Ömer (r.a.) ona devlet hazinesinden geri ödemek şartıyla 4 bin dinar vermişti. Bu dönemde kocası Ebû Süfyân’dan boşanmış olan Hind binti Utbe bu parayla mal alım satımı yapmıştı. Eski kocasıyla birlikte oğlu Amr’ın Hz. Muâviye’yi (r.a.) ziyarete gittiklerini öğrenen Hind binti Utbe oğlunu ziyarete gitti. Hz. Muâviye (r.a.) ona; “*Ey anneciğim buraya niçin geldin?*” diye sorunca amacının sadece ziyaret olduğunu söylemiş ve Halife’den maddi destek gördüğünü belirtmiştir. Bu konuşmada Hz. Ömer’in (r.a.) Allah rızası için yardımcı olduğunu da dile getirerek onu Hz. Muâviye’ye (r.a.) övmüştür. Bu sırada nasihatlerde bulunan Hind binti Utbe, babasına ve oğluna verdiği paralarla ilgili olarak insanların suizanda bulunacağı ve bu paraların nerden geldiğine dair şüphe uyandıracığı hususunda oğlunu uyarıyordu. Fakat Hz. Muâviye (r.a.) annesine rağmen babası ve kardeşi Amr’a yüzer dinar para vererek onları göndermişti. Medine’ye döndüklerinde Ebû Süfyân eski hanımına ticaretindeki kazancını sorunca o geçiştirmek amacıyla Allah bilir demekle yetinmişti. Çünkü Hz. Muâviye’nin (r.a.) onlara verdiği yardımdan rahatsızdı hatta durumu Halife’ye dahi bildirmişti. Halife ise Hind binti Utbe’ye; “*Gerçekten bunlar benim malım olsaydı onları sana bağışlardım fakat bunlar Müslümanların malıdır.*” şeklinde cevap vermişti (İbnü’l-Esîr, 2016, C. 2, ss. 554–555).

Kadınların ticaret yaptığına dair rivayetlerden biri de Hz. Ömer (r.a.) devri Yemen valilerinden Abdullah b. Ebû Rebîa’nın (r.a.) (v. 35/656) gönderdiği kokuları Medine’de satan annesi Esmâ binti Muharribe’nin ticarî faaliyetleri hakkındadır. Kadının yapmış olduğu ticaretteki metanın mülkiyet hakkı ve elde ettiği kâr kendisine aitti. Bu hususta kadın kocasından tamamen bağımsızdı. Kadının ticarî hayata katılımı sadece alım–satımda değil üretimde ve hizmet alanlarında da kendini göstermiştir. Başta hayvan bakıp süt satıcılığı, evin ihtiyacı olan yatak–döşek dikimi, zirâi ürün yetiştiriciliği ve hasta bakıcılığı gibi pek çok alanda kadının aktif olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Pazarda geçimini sağlamak adına bir şeyler satan kadınlara bazı valilerin zekât parasından

di. Ancak Hz. Muâviye (r.a.) ısrar edince ona şöyle bir mektup yazmıştı: “Ömer b. Hattâb sana bunu yasaklamıştı. Eğer bundan kaçınıyor ve deniz yolculuğu yapman gerekiyorsa belirttiğin gibi deniz yolculuğunun kolay olduğunu anlayabilmem için önce aileni ve çocuklarını deniz yolculuğuna çıkar.” (İbn A’sem, 2020, s. 377).

bir miktar para verdikleri düşünülürse, geçim sıkıntısı çeken kadınlara devlet güvencesi sağlandığı anlaşılmaktadır. Abdümelik b. Mervân döneminde Basra valisi olan Bîşr b. Mervân, çarşıda attarlık yapan bir kadına, Şamlı bir adamın kadın hakkında ihtiyaç sahibi olduğu yönündeki sözleri üzerine hazineден para vermiştir (İbn Asâkir, 1979, C. 10, s. 260; Savaş, 2017, ss. 270–273, 429).

Değişen hilâfet sistemin kadın üzerinde en çok etki ettiği alanlardan biri şüphesiz eğlence hayatına gerek dinleyici gerekse şarkıcı olarak katılan kadınlar üzerinde olmuştur. Hulefâ-yi Râşidîn döneminin iç ve dış mücadelelerinin eğlence hayatına olumsuz tesiri Emevîlerin ilk dönemlerinden itibaren kırılmaya başlamıştı. Hatta İslâm devletlerinde saltanatın ilk temsilcisi yani hilâfeti babadan devralan Yezîd b. Muâviye'nin eğlence hayatında ve şiir dünyasında adının çok geçiyor olması da bunun bir göstergesidir. İsfahânî'nin (v. 356/967) bestekârlar ve şiire dair yazdığı el-Eğânî adlı eserinde Emevîler döneminde meşhur bestekar ve şarkıcılar arasında kadınların da yer aldığını görmekteyiz (İsfahânî, 1961, ss. 209–210).

Aşereyi mübeşşereden Hz. Talha b. Ubeydullah'ın (r.a.) (v. 36/656) kızı olan Âişe binti Talha Emevîler dönemi kadına dair kaynaklarda en çok bilgiye tesadüf edilen kadınlardandır. Dolayısıyla Emevîler dönemi kadının içtımâî ve siyasî durumuna dair kaynaklara yansıyan bilgilerin çoğu onunla alakalıdır. Ancak onunla ilgili bilgiler daha çok olağan içtımâî ahengin bir parçası olmanın ötesine geçmemektedir. Bu sebeple Âişe binti Talha'nın eğlence hayatındaki durumu ve özel hayatıyla ilgili meseleler toplumun geneli hakkında bir görüşe varmamız için yeterli değildir. Yine de Emevî eşrafının genel ahvali hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır (Savaş, 2017, ss. 118, 397, 410 vd.). Ancak cemiyet hayatının önde gelenleri hakkında kaynaklarda yer alan malumatlardan yola çıkılarak Emevîler döneminde kadınların bilhassa da ileri gelen kadınların bir hayli zenginleştikleri ve refah içerisinde eğlence hayatına katıldıkları anlaşılmaktadır (Kazancı, 1989, ss. 206–207). Buradaki eğlenceden kasıt günlük hayatın ritminin dışındaki faaliyetlerdir ki bu faaliyetlerin çoğu sanatsal etkinliklerdir.

Kadınların toplumun farklı alanlarındaki faaliyetleri hakkında bilgi edindiğimiz en mühim eserlerden biri olan İsfahânî'nin eseri, müellifin kendi deyiimiyle insanları eğlendirmek amaçlı yazılmış olduğu için imtinalı kullanılması gereken bir kaynak olsa da cemiyet hayatına dair kroniklerde sıklıkla

karşılaşamayacağımız rivayetler barındırmaktadır. Bunlardan biri de Mervân b. Hakem'in Medine valiliği döneminde Eslem kabilesinden Ümmü Saîd ve Yahyâ b. el-Hakem b. Ebû'l-Asî'nin kızının at yarışı yapmalarıyla ilgili aktardıklarıdır. Rahat hareket eden bu kızların at yarışı esnasında ayaklarındaki halhalların gözükmemesini duyan Hz. Muâviye (r.a.), Mervân b. Hakem'e mektup yazarak buna engel olmasını istemiştir (Savaş, 2017, s. 428).

Bundan başka ehlibeytten olanlar da en az Emevîler kadar itibar görmekteydiler. Özellikle Hz. Hüseyin'in (r.a.) kızı Sükeyne bu hanımlardan bir tanesidir. Hatta Sükeyne o kadar zengindir ki harcamalarını takip eden bir muhasebecisi dahi vardır. Şiir ve edebiyata önem veren bir kişilik olan Sükeyne, kendi hakkında yazılan bir şiirin her beyti için şair Ömer b. Ebû Rebîa'ya biner dinar vermiştir (İsfahânî, 1961, C. 2, ss. 376–377; Savaş, 2017, ss. 385–387, 397). Cemiyet hayatına mahsus olan bu durum, Emevîlerde sanat ve edebiyatın kadınlar tarafından yakından takip edilip desteklendiğini göstermektedir. Ünlü şairlerin kadın temalı eserlerinden anlaşılmaktadır ki kadın sanat ve edebiyatın vazgeçilmez öğelerinden biridir.

İslâm devletlerinde kadınlara verilen çiftlikler veya hayat teminatı olarak verilen bazı araziler uzun yıllar o kadının adıyla mağrur olmuşlardır. Bunlardan biri de Yezîd b. Muâviye'nin kızı ve Abdülmelik b. Mervân'ın eşi olan Âtike'ye verilen arazidir ki burası Âtike arazisi olarak adlandırılmıştır (Hamevî, 1977, C. 1, s. 151).¹⁸ Hanedan kadınına yani saray efradına ait olan bu arazi ve benzerlerinin varlığı Emevîlerin saltanat sistemine rahat uyum sağladıklarını göstermektedir. Bu hal sonraki yüzyıllarda Has Arazi sisteminin bir parçası olarak İslâm medeniyetindeki yerini alacaktır.

4. EVLİLİK GEREKÇESİ OLARAK DENKLİK VE ASALET KAVRAMI

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) gerçekleştirmiş olduğu evlilikler, ona mahsus hükümler hariç olmak üzere Müslümanların evlilik hayatlarını şekillendiren en büyük delillerdi.¹⁹ Gerek Kur'ân-ı Kerîm'in Ezvâcî Tâhirât'ı müminlerin annesi

18- Bu gelenek Abbâsîlerde de devam etmiştir (Belâzurî, 2013, ss. 208, 331 vd.).

19- Hz. Muhammed'in (s.a.v.) mübarek hanımları, câriyeleri ve nikahına almaktan vazgeçtiği kadınlar hakkında detaylı bilgi için bk. (Ya'kübî, 2010, C. 2, ss. 84–86; Taberî, 2022, C. 5, ss. 160–169; İbn Hibbân, 2017, ss. 313–316; İbnü'l-Esîr, 2016, C. 2, s. 262; Kazvîni, 2018, ss. 123–127). Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yapmış olduğu evliliklerin sebepleri dönemin şartlarına göre incelenmesi gereken bir konudur. Geçici bir izinle yapılan bu evliliklerde kabilelerle kurulan akrabalık bağlarında takip edilen sıraya bakıldığında da belli bir amaç güttüğü anlaşılmaktadır (Savaş, 2017, ss. 173–174).

olarak hükme bağlaması, gerekse Müslümanların onlara gösterdiği saygı kadına verilen değerlere yönelik önemli göstergelerdendir. Bundan başka Hz. Osman'ın (r.a.) Resûlullah'ın (s.a.v.) iki kızıyla evli olması nedeniyle aldığı zinnureyn (iki nur sahibi) unvanı, İslâm medeniyetinde kadının nur mesabesinde olduğunu ve kadına verilen değeri göstermesi açısından mühim bir misaldir (Taberî, 2022, C. 4, s. 469; İbn Hibbân, 2017, s. 60; İbnü'l-Esîr, 2016, C. 3, s. 52). İbn-i İshâk, (v. 151/768) Resûlullah'ın kızlarını evlendirirken onlara danıştığını ve onları aşırı olmamak üzere kıskanmakta olduğunu belirtmektedir. Hatta onları ikinci eş (kuma) olarak evlendirmezdi. Hz. Osman (r.a.) da Resûlullah'ın kızlarıyla yaptığı evliliklerde buna dikkat etmiştir (İbn İshâk, 2021, ss. 286–287).

Gerek ashâbı gerekse seçkin arkadaşlarının yapmış olduğu evliliklerde sadece karşılıklı rıza gözetilmemiş aynı zamanda kabile asaleti de ön plana çıkarılmıştı. Hz. Ömer'in (r.a.) Hz. Âişe (r. anha) aracılığıyla Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) kızı Ümmü Külsûm'u (v. 58/678'den sonra) istemesi sebebiyle kayıtlara geçen diyaloglardan anlaşılacağı üzere evlilikte kadınların rızası ve denk olan kişilerle evliliği ön plandaydı. Ümmü Külsûm'un Hz. Ömer'in (r.a.) teklifini reddetmedeki en büyük gerekçesi onun kaba ve sert mizaca sahip olmasıydı. Kadınlara karşı yumuşak davranışın makbul olduğu, kaba davranışların ise ayıplandığı İslâm akaidinde kadının rızası esas alınırdı. Durumu Hz. Ömer'e (r.a.) bildiren Amr b. Âs (r.a.), Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) terbiyesi altında gayet yumuşak ve tatlılıkla büyümüş olan bu kızın teklifi geri çevirmesinin normal karşılanması gerektiğini belirtmişti. Çünkü Hz. Ömer'in (r.a.) sert mizacına erkekler bile itiraz edemezken Ümmü Külsûm'un itiraz etmesi mümkün gözüküyordu. Bu sebeple bu evlilik gerçekleşmemişti. Ümmü Eban binti Utbe b. Râbia da Hz. Ömer'i (r.a.) asık suratlı ve sert mizaçlı biri olduğu için istememişti. Ancak Hz. Ömer, (r.a.) Hz. Ali (r.a.) ve Fâtıma'nın (r. anha) kızı olan Ümmü Külsûm'la evlenerek Hz. Peygamber'in (s.a.v.) nesebiyle bir illiyet kurmuştu (Taberî, 2022, C. 4, s. 224; İbnü'l-Esîr, 2016, C. 2, s. 548).

Hz. Ömer (r.a.) döneminin önemli devlet adamlarından ve onun evinde büyümüş olan Saîd b. Âs Şam'ın fethinde ordunun ileri gelenleri arasında görev almıştı. Hz. Ömer'e (r.a.) başvurup kendisi için denk bir kişi olup olmadığını sorunca hayır cevabı almıştı. Bu sırada Süfyân b. Ufey'in kızları ve hanımı da Hz. Ömer'in (r.a.) huzuruna çıkmıştı. *“Bizim erkeklerimiz tümüyle helak oldu. Eğer erkekler helak olursa kadınlar da tamamen kaybolur gider. Bunun için bu kızları kendilerine denk kimselerle evlendir.”* diyen bu kadın kızlarına koca bulması için Hz. Ömer'e (r.a.) müracaat etmişti. Hz. Ömer (r.a.) de bu kızlardan

birini Saîd b. Âs ile diğerini Abdurrahman b. Avf (r.a.) (v. 32/652) ile evlendirdi. Yine bir süre sonra bu kez Mes'ud b. Nuaym en-Nehşeli'nin kızları gelerek Hz. Ömer'den (r.a.) kendilerine denk kişilerle evlenmek istediklerini belirtmişlerdi. Bu kızlar da erkeklerinin helak olduğunu ve çoluk çocuklarıyla ortada kaldıklarını belirtmişlerdi. Hz. Ömer (r.a.) bu kızları da denk gördüğü kişilerle evlendirmişti. Bir tanesini Saîd b. Âs'a diğerini ise Cübey b. Mut'im'e (r.a.) (v. 59/678–679) uygun görmüştü (İbnü'l-Esîr, 2016, C. 2, ss. 594–595). Burada insanların evlilik sebebiyle halifeye müracaat etmesi aslında savaşlarda erkeklerin şehit olması nedeniyleydi. Yoksa halifenin tüm bekarlara eş bulmak gibi bir vazifesi olduğu sonucuna varmak mümkün gözükmemektedir. Bu durum şehit ailelerinin hayatlarını idame ettirebilmesi için gerekli yardımı devletten talep etmeleriyle alakalı bir gelişmeydi.

Hz. Muâviye (r.a.) akraba ilişkilerine önem vermiş ve çocuklarını evlendirdiği kişi ve kabileleri iyi tayin etmiştir. Evliliklerinden sonra dahi onları özel hayatlarına kadar takip etmeyi ihmal etmemiştir. Kızı Hind'i Basra Valisi Abdullah b. Âmir'le (v. 59/679) evlendirirken, Meysûn'dan olan diğer kızı Remle'yi Hz. Osman'ın (r.a.) oğlu Amr ile evlendirmişti (İbnü'l-Kesîr, 1998, C. 11, s. 463). Hz. Muâviye'nin (r.a.) hac kafilesine katılan hanımları ve câriyelerinin yükünün yaklaşık 30 katır olduğunu belirten İsfahânî'nin kayıtları onun çok sayıda câriye edindiğini ve haremimi bir hayli geniş tuttuğunu göstermektedir (İsfahânî, 1961, C. 3, s. 130).

Emevî kadınlarının erkeklerine karşı olan sadakati özellikle onları kaybettikten sonra takındıkları tavidan anlaşılmaktadır. Yermük Savaşı'nda öldüğü rivayet edilen Ebû Süfyân'ın ölüm haberi kızı Ümmü Habîbe'ye ulaştığında o birkaç gün matem tutmuştu. Babasının ölümüne üç günden fazla yas tutmaması Resûlullah'ın, bir kadının kocasından başkasına üç günden fazla yas tutmamasını belirtmesi nedeniyleydi. Bu sebeple üç günden sonra ellerine ve yüzüne sarı boya sürerek halk içine çıkmıştı. Bu rivayet kadının kocası için tutacağı yasin üç günle sınırlandırılmadığını göstermektedir. Diğer bir rivayetin bu yası kardeşi Yezîd b. Ebû Süfyân'ın ölüm haberinden sonra tuttuğu yönünde olması kadınların birinci dereceden akrabalarının vefatlarında yas tuttuğunu göstermektedir (Belâzurî, 2013, s. 158).

SONUÇ

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) son dini tebliği sadece Arap coğrafyasını değil tüm dünyayı neredeyse o ana kadar görülmemiş bir şekilde etkilemiştir. Bu

sebeple İslâm dininin getirdiklerini sadece cahiliye Araplarına uyarlamak yanlış ve sığ bir tespit olmaktan öteye geçememiştir. Cahiliye Araplarıyla birlikte Doğu Roma, Sâsânî, Horasan, Mâverâünnehir ve Kafkasya gibi pek çok alan siyasî ve içtimaî anlamda İslâm hükümlerinden etkilenmiş hiç olmazsa bu uzak coğrafyaların halkları bu hükümlerden haberdar olmuşlardır. Toplumların alt tabakası sayılan başta çocuklar, kadınlar ve köleler olarak tabir edebileceğimiz haklardan mahrum sınıfların mevcut yaşam şartlarını iyileştirmek Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ilk hedefleri arasındaydı. Ona ilk inananlar olan Hz. Hatice (r. anha), Hz. Ali (k.v.) ve Hz. Bilâl-i Habeşî (r.a.) bu sınıfların adeta birer temsilcisidiler. Bu sebeple Hz. Muhammed (s.a.v.) davetine ilk icabet eden bu zümrelerin statülerinde hızla değişikliğe gitmişti. Kadın artık utanılacak hatta satılık bir meta değil bilakis içtimaî hayatın vazgeçilmez unsuru haline gelmişti. Kız çocuklarının ölmeden gömülmesinin ve bataklıklara sürüklenmesinin tartışmasız reddi ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hanımlarının müminlerin annesi vasfına haiz olmaları kadını artık siyasetin de bir parçası haline getirecekti. Hz. Hatice'nin (r. anha) ilk Müslümanlardan oluşu ve ekonomik gücüyle Hz. Muhammed'e (s.a.v.) destek vermesi, ehlibeytten kadınların hadis-î şerif rivayet etmesi ve Hz. Âişe'nin (r. anha) müminlerin gözündeki yeri gibi pek çok husus İslâm kadının durumunu anlamamız için oldukça mühim ip uçları içermektedir. İslâm medeniyeti sadece Müslüman kadına değil bilhassa onları toprağa diri diri gömen cahil toplulukların da kız çocuklarına umut olmuştur. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tebliğ dönemi ve Hülefâ-yi Râşidîn'in karmaşık geçen dönemleri bir tarafa bırakılırsa Emevîlerin hilâfet sisteminde değişikliğe gitmesi ve kadim krallıkları örnek alan tutum içine girmeleri İslâm kadını bir anda dünyanın en hak sahibi kadını haline getirmişti. Müslümanların kadına yönelik bu tavrının Abbaâsîler, Memlükler, Selçuklular, İlhanlılar ve Osmanlılarda dönem dönem bazı kadınları devletin en yetkili ismi yapması bir yana, siyasî vasfı olmayan sıradan kadınları bile Tebriz pazarlarında altın almak için yarışan ve ekonomik hayata canlılık getiren birer etken haline getirmesi İslâm medeniyetinde kadının içtimaî yerini göstermesi açısından oldukça mühimdir.

Etik Beyan

“İlk Dönem Emevî Hilâfesinde Kadının Siyasî ve İçtimaî Hayattaki Yerine Dair Değerlendirme” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma etik kurul kararı zorunluluğu taşımamaktadır. Makale, Etik Kurulları Yayın Etiği Komitesinin (Committee on Publication Ethics-COPE) yazar, hakem ve editörler için belirtilen kurallardan yararlanılarak oluşturulmuş olan Anasay dergisi etik kuralları çerçevesinde yazılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares that they have no competing interests

Funding: The author declared that this study had received no financial support.

KAYNAKÇA

Aksu, A. (2001). Emeviler Döneminde Kadının Durumu. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 263–280.

Aktan, H. (2001). İstîlâd. *TDV. İslâm Ansiklopedisi* (C. 23, ss. 361–362). TDV. Yayınları.

Aycan, İ. (2004). Mervân I. *TDV. İslâm Ansiklopedisi* (C. 29, ss. 224–227). TDV. Yayınları.

Aycan, İ. (2005). Muâviye b. Ebû Süfyân. *TDV. İslâm Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 330–332). TDV. Yayınları.

Aycan, İ. (2013). Ziyâd b. Ebîh. *TDV. İslâm Ansiklopedisi* (C. 44, ss. 480–482). TDV. Yayınları.

Aydın, M. Â., & Hamîdullah, M. (2002). Köle. *TDV. İslâm Ansiklopedisi* (C. 26, ss. 237–246). TDV. Yayınları.

Belâzurî, A. b. Y. (2013). *Fütûhu'l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)* (M. Fayda, Çev.). Siyer Yayınları.

Demircan, A. (2011). Emevî Halifelerinin Evlilikleri. *İSTEM*, 18, 243–261.

Fayda, M. (1998). Hulefâ-yi Râşidîn. *TDV. İslâm Ansiklopedisi* (C. 18, ss. 324–338). TDV. Yayınları.

Fayda, M. (2013). Yermük Savaşı. *TDV. İslâm Ansiklopedisi* (C. 43, ss. 485–486). TDV. Yayınları.

Hamevî, Y. (1993). *Mu'cemü'l-üdebâ* (C. 1–7). Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.

Hamevî, Y. (1977). *Mu'cemü'l-büldân* (C. 1–5). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye.

Hayyât, H. (2019). *et-Târîh (İlk Kronolojik İslam Tarihi)* (Ö. Sabuncu & M. Sabuncu, Çev.). Ankara Okulu Yayınları.

Hureysât, M. A. (1997). Hâlid b. Yezîd b. Muâviye. *TDV. İslâm Ansiklopedisi* (C. 15, ss. 292–293). TDV. Yayınları.

İbn A'sem. (2020). *el-Fütûh (Fetihler)* (M. C. Caduk, Çev.). Ankara Okulu Yayınları.

İbn Asâkir, A. (1979). *Târîhu medîneti Dimaşk ve zikru fazlihâ ve tesmi-*

yetü men hallehâ mine'l-emâsil ev ictâze bi-nevâhihâ min varidihâ ve ehlihâ (C. 1–80). Dârü'l-Fikr.

İbn Haldun. (2013). *Mukaddime* (S. Uludağ, Çev.; C. 1–2). Dergâh Yayınları.

İbn Hibbân. (2017). *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ* (H. Bekiroğlu, Çev.). Ankara Okulu Yayınları.

İbn İshâk. (2021). *Sîreti İbn İshâk (İlk Siyer Kitabı)* (S. Yıldırım, Çev.). Ankara Okulu Yayınları.

İbnü'l-Cevzî, C. (1992). *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (C. 1–18). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye.

İbnü'l-Esîr, A. (2016). *el-Kâmil fi't-târih, (İslâm Tarihi)* (A. Ağırakça, B. Eryarsoy, Z. Tüccar, A. Özaydın, Y. Apaydın, & A. Köşe, Çev.; C. 1–10). Ocak Yayıncılık.

İbnü'l-Hallikân. (1968). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ şebete bi'n-naql evi's-semâ' ev eşbetehü'l-'ayân* (C. 1–8). Dar Sader.

İbnü'l-Kesîr, İ. (1998). *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Abdullah b. Abdülmuh-sin et-Türkî, Tahk.; C. 1–21). Dâr-i Hicr.

İbnü'l-Miskeveyh, A. (2003). *Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem* (C. 1–7). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye.

İbnü't-Tağrîberdî, C. (1992). *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire* (C. 1–16). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye.

İbnü't-Tıktaka. (2016). *el-Fahrî* (R. Şeşen, Çev.). Bilge Kültür Sanat Yayınları.

İsfahânî, A. (1961). *Kitâbü'l-egânî* (C. 1–24). Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye.

Kalkaşendî, Ş. (1980). *Meâsirü'l-inâfe fî melâimi'l-hilâfe*. Alemü'l-Kütüb.

Kandemir, M. Y. (1998). Hind binti Utbe. *TDV. İslâm Ansiklopedisi* (C. 18, ss. 64–65). TDV. Yayınları.

Kazancı, A. L. (1989). Âişe bint Talha b. Ubeydullah. *TDV. İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 206–207). TDV. Yayınları.

Kazvinî, H. M. (2018). *Târih-i güzide* (M. Öztürk, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kılıç, Ü. (2013). Yezîd I. *TDV. İslâm Ansiklopedisi* (C. 43, ss. 513–514). TDV. Yayınları.

Köse, B. A. (2021). İslâm Coğrafyasında Salgın Hastalıklar: Emevîler Dönemi. *History Studies*, 3(13), 927–938.

Kur'ân-ı Kerîm, Süre-i Ahzap.

Maçoudî. (1823). *Les Prairies D'or* (C. B. de Meynard, Çev.; C. 1–9). Pavet de Courteille, A L'Imprimerie Impériale.

Özkuyumcu, N. (2002). Kelb. *TDV. İslâm Ansiklopedisi* (C. 25, ss. 203–204). TDV. Yayınları.

Sağlam, A. (2015). Ortaçağda Orjinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(4), 107–126.

Savaş, R. (1993). Cüveyriye bint Ebû Süfyân. *TDV. İslâm Ansiklopedisi* (C. 8, s. 146). TDV. Yayınları.

Savaş, R. (2017). *İslâm'ın İlk Asrında Kadın*. Siyer Yayınları.

Suyûtî, İ. (2019). *Halifeler Tarihi (Târihu'l hulefâ)* (A. Gündüz, Çev.). Asalet Yayınları.

Taberî, İ. C. (2022). *Târihu't-taberî* (C. Saylık, Çev.; C. 1–5). Ankara Okulu Yayınları.

Vâkıdî, M. (2014). *Kitâbü'l-meğâzî (Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Savaşları)* (A. Demircan & M. K. Yılmaz, Çev.). İlkharf Yayınları.

Vakidi, M. (2016). *Fütuhü's-Şam* (H. Gülşen, Çev.). Nüve Kültür Merkezi Yayınları.

Ya'kübî, A. (2010). *Târihu'l-Ya'kübî* (C. 1–2). Şirketü'l-İlmî lil Matbûât.

Zührî, İ. Ş. (2003). *el-Meğâzî (İlk Dönem İslâm Tarihinde Savaşlar)* (M. N. Akdoğan, Çev.). Ankara Okulu Yayınları.